

Axtardığımız və tapdığımız cavablar

Akif MƏMMƏDOV,

pedaqoji elmlər namizədi

Professor Əziz Əfəndizadənin dilin metodikası sahəsində yaratdığı məktəb artıq 40 ildən çoxdur ki, fəaliyyət göstərir, hələ bundan sonra da uzun müddət yaşayacaq və bu səmimi, səmimi olduğu qədər də tələbkar olan, dərin dil duyumuna, zəngin nəzəri-metodik biliyə malik alimin ardıcılıqları tərəfindən davam və inkişaf etdiriləcəkdir. Namizədlik və doktorluq tədqiqatları, ayrı-ayrı monoqrafiya və məqalələri ilə, uzun müddət “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” məcmuəsinə (o vaxtlar “Azərbaycan məktəbi”nə əlavə kimi çıxırdı) redaktorluq etməklə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsinə yeni yol, yeni nəfəs gətirən professor eyni zamanda adını çəkdiyimiz məcmuənin səhifələrində **“Suallara cavab”** başlığı altında ən zəruri, ən aktual problemlərə toxunur, onları həll etməyə çalışırdı. Mübaliğəsiz demək olar ki, bu cavablar son dərəcə dəyərli və həyati idi, çünki suallar praktikadan, məktəb təcrübəsindən doğurdu, onların cavabları isə hələlik heç bir əsərdə yox idi. Bu yaxınlarda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası kafedrasının əməkdaşları **Həmzə Əliyev** və **Arif Kazımov** xeyirxah bir iş görüblər: uzun illər boyu (1963-1995) məcmuənin ayrı-ayrı nömrələrinə səpələnmiş suallara cavabları toplayaraq kitab halında çap etdiriblər (**Suallar və cavablar. Elmi redaktor Ə.Abbasovdur. Bakı, 1999**).

Kitabı nəzərdən keçirirəm. Cavablardakı dərin məntiq, mükəmməl, ölçülüb-biçilmiş fikirlər, praktik dəyərlər adamı heyran edir. Azərbaycan dilinin və onun metodikasının elə sahəsi yoxdur ki, ona toxunulmasın: orfoepiya və ofroqrafiyanın, dilçiliyin digər bölmələrinin, durğu işarələri qaydalarının, liqvistik təhlilin müxtəlif növlərinin (xüsusilə sintaktik təhlilin), üslubiyyat məsələlərinin ən çətin, dolaşlıq, hələ tədqiqata cəlb edilməyən problemləri sadə, anlaşıqlı bir dillə şərh olunur. Bu cür cavablarda Əziz müəllim ilk növbədə güclü dil nəzəriyyəçisi kimi özünü təsdiq edir, məktəb dərslərinə gətirilən, lakin hələ nəzəriyyədə özünün tam izahını

tapmayan, proqram və dərsliklərə salınması zəruri sayılan məsələlərə aydınlıq gətirilir. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirək.

Vaxtilə orta məktəb dərsliklərində **bəzi ikihecalı isimlərdə son saitin düşməsinə** aid qaydada *isim, sinif, qisim, nəsil, fəsil* tipli alınma sözlərlə *beyin, çiyin, qarın* və s. kimi Azərbaycan mənşəli sözlər fərqləndirilmirdi. İlk dəfə Ə.Əfəndizadə həssas müşahidə nəticəsində fərqi görmüş və qərara gəlmişdi ki, alınma sözlərə saitle başlayan hər cür şəkilçi, Azərbaycan mənşəlilərə isə ancaq mənsubiyyət şəkilçisi artırıdıda son sait güclü reduksiya olduğundan yazıda da düşür. Bu məsələ sonralar orta məktəb dərslində də öz əksini tapdı (“Azərbaycan dili”, V sinif üçün, 1999, səh.170). Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında təsadüf edilməyən **“sözün başlanğıc forması”** terminini Ə.Əfəndizadə suallara cavabında nəzəri və praktik əhəmiyyət baxımından şərh edir (“Suallar və cavablar”, səh. 31) və orta məktəb dərslərinə gətirir. Artıq keçən illərin təcrübəsi professorun haqlı olduğunu təsdiq edib. Elə həmin cavabında professor söz birləşməsinin də başlanğıc formasının olduğunu deyir (səh. 322) və bu fikir də sonralar VII sinfin dərslində öz əksini tapır.

60-cı illərin dərsliklərində **“q” samiti cingiltili qarşılığı olmayan samit kimi təqdim edilirdi.** İlk dəfə Ə.Əfəndizadə bunun yanlış olduğunu şərh edir (səh. 9), bunun “səslə hərfin qarışdırılmasından, samitlərin növləri göstərilərkən dilimizdəki səslər deyil, hərflərin əsas tutulmasından irəli gəldiyini söyləyir və [q] səsinin yazıda ifadə yollarını şərh edir. Bu məsələ də sonralar orta məktəb dərsliklərində yer aldı və nə qədər faydalı olduğunu təcrübədə sübut etdi.

“Kitabxana”, “qiraətxana”, “əməkdar” tipli sözlərin etimologiyasına görə mürəkkəb, müasir Azərbaycan dilindəki mövqeyinə görə düzəltmə olamsı (səh. 17), **“-sa, -sə” morfeminin qoşma kimi işlənməsi** (səh.46) və s. onlarla belə fikirlər də ilk dəfə Ə.Əfəndizadənin suallara cavablarında deyilmiş və sonralar praktik dəyərinə görə orta məktəb dərsliklərinə gətirilmişdir (Bax: V sinfin dərsləri, səh. 131; VI sinfin dərsləri, səh. 106).

Sualların, demək olar ki, hamısı orta məktəb müəllimləri tərəfindən verilir.

Onlar təcrübədə rastlaşdıqları problemlərin həlli üçün professora müraciət edirlər. Elə bunun özü cavabların nə qədər həyati əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Orta məktəbdə yazı işləri, onların aparılması və yoxlanması qaydaları, qiymət normaları ilə bağlı ən incə təfərrüatlar Ə.Əfəndizadənin cavablarında işıqlandırılır və sonra Təhsil Nazirliyinin dil dərslərinə rəhbərlik üçün tərtib etdiyi rəsmi sənədlərdə, tövsiyələrdə öz əksini tapırdı.

Dildə istisnalar təbii haldır. Ancaq bunlar çox vaxt müəllimi çıxılmaz vəziyyətə salır. Hər hansı anlayışı şüurlu dərk etdirmək üçün istisnaların səbəblərini aydınlaşdırmaq zərurəti yaranır. Ə.Əfəndizadə bu sahədə də müəllimin köməyinə gəlir. İlk baxışda çox sadə görünən sualların cavabları oxucunun gözü qarşısında yeni dünya açır, istisnaların və dolaşiq mətləblərin gizli dünyasına açar olur. “Sonu x bəzən də $ğ$ ilə deyilən sözlər nə üçün q ilə yazılır?” (səh. 10). “Məlik” sözünə saitə başlayan şəkilçi artırıqda sondakı k hərfi y hərfinə keçirmi?” (səh. 13), “Pulun var?” tipli cümlələrdə “var” hansı nitq hissəsidir? (səh. 18), “Bunların hansı” ifadəsində ikinci tərəf niyə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir? (səh. 23), “İsgəndər” sözü nə üçün “ g ” ilə yazılır? (səh. 111) kimi yüzlərlə sualların cavabları dildəki gizli həqiqətləri üzə çıxarır.

Ə.Əfəndizadə dilə münasibətdə çox həssas idi; onun üçün dildə adi, ötəri hal yox idi. Mətbuatda, şagird yazılarında, şifahi nitqdə müşahidə edilən **səhvlərin başvermə səbəbləri, onların aradan götürülməsi** yollarını incəliklə şərh edirdi.

Suallara cavablarda Ə.Əfəndizadə həm də güclü leksikoqrafdır. Sözün lüğəti mənə çalarlarını, işlənmə məqamlarını həssaslıqla duyur və öyərdirdi. “Əyani vəsaitlər”, yoxsa “əyani vasitələr” (səh. 33), “öhdəçilik”, yoxsa “öhdəlik” (səh. 51), “həştad”, yoxsa “səksən” işlədilməlidir? Mətbuatda işlədilən “haman”, “həmə”, “həmin” formalarının mənə fərqi varmı? (səh. 117). Dilimizə yenidən daxil olan “adekvat”, “arbitraj”, “bürokrat”, “volyuntarizm”, “ekstensiv”, “konservativ”, “korrupsiya” kimi sözlərin izahlı lüğəti (səh. 133-134) və yuxarıdakı suallara verilən cavablar Ə.Əfəndizadəni eyni zamanda həssas lüğətçi kimi tanıdır.

Suallara cavabları nəzərdən keçirdikcə professor Ə.Əfəndizadəni həm dərin biliyə, güclü məntiqə malik dilçi-nəzəriyyəçi, həm də praktik-metodist kimi bir

daha kəşf edirsən. Metodist o vaxt yerində olur ki, həm də nəzəriyyəni dərinləndirsin. Ə.Əfəndizadə nəinki hər iki sahənin dərin bilicisi idi, eyni zamanda hər iki sahədə yeni fikir deməyi bacaran, yeni yol açan alim idi. Zarafatla deyərdi ki, metodika – həyat yoldaşım, nəzəriyyə sevgilimdir.

Bir neçə kəlmə də **kitabın tərtibi barədə**.

1. Başa düşmək olmur; kitaba nə üçün “Suallar və cavablar” adı verilib. Axı, görmək çətin deyil ki, bu adda suallar qabardılır və hətta önə keçirilir. Mahiyyət isə suallarda yox, cavablardadır. Adı elə professorun özünün verdiyi kimi – “Suallara cavab” formasında saxlamaq olmazdımı?
2. Nə kitabın üz qabığında, nə də titul səhifəsində əsərin müəllifinin kimliyi məlum deyil, çünki kitabın adının üst tərəfində müəllif qeyd edilməyib. Ancaq tərtibçilərin iri qara şriftlərlə verilən adları görə girir.
3. Bircə cümləlik annotasiyada Ə.Əfəndizadənin cavabları belə qiymətləndirilir: “Geniş oxucu kütləsini maraqlandıran (?! – A.M.) suallara cavablar”
4. Sualların və onlara verilən cavabların tərtibində səliqəsizliyə yol verilmişdir: 18-ci səhifədəki sual və onun cavabı həm də 36-cı səhifədə, 35-ci səhifədəki sual və onun cavabı həm də 45-ci səhifədə, 66-cı səhifədəki sual və cavab həm də 100-cü səhifədə, 69-cu səhifədəki sual və cavab həm də 97-ci səhifədə, 81-ci səhifədəki sual və cavab həm də 87-ci səhifədə, 103-cü səhifədəki sual və cavab eyni zamanda 131-ci səhifədə, 109-cu səhifədəki sual və cavab həm də 142-ci səhifədə və s. təkrar getmişdir. 95-ci səhifədəki cavabın sualı yoxdur. 118-ci səhifədəki suala verilən cavabın ardı 115-ci səhifədədir. 161-ci səhifədə qiymət normaları ilə bağlı verilən cavabın yarısı yoxdur (tam cavab səh. 153-də gedib) və s.

Ə.Əfəndizadə təkcə öz əsərlərinə yox, başqalarının da yazılarına münasibətdə son dərəcə diqqətli, tələbkar və qayğıkeş idi. Belə bir alimin son dərəcə dəyərli əsərini çapa hazırlamaq daha böyük məsuliyyət tələb edir. Bunu nəzərə almaq lazım idi.

“Mütərcim”, 2001, №3-4